

Piotr Czarny

Wolność sumienia i religii w orzecznictwie niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego (wybrane problemy)¹

Pomimo niemal powszechnie uznanego włączenia wolności sumienia i wyznania do katalogu podstawowych praw człowieka, jej kształt budzi ciągle kontrowersje i daleko idące różnice stanowisk. Paradoks polega na tym, że to, co jedni uważają za element realizacji szeroko pojmowanych „swobód religijnych” – a według szerszego określenia „swobód religijnych i światopoglądowych” – inni uznają za ich naruszenie, i to czasem wręcz oczywiste. Dotyczy to nie tylko „zderzania się” tzw. strony negatywnej i pozytywnej wolności sumienia i wyznania, czyli z jednej strony powinności państwa zasadniczego powstrzymania się od wszelkiej ingerencji w tę sferę życia człowieka, z obowiązkiem władz publicznych podejmowania działań umożliwiających nieskrępowane życie religijne obywateli i tworzenia warunków jego realizacji z drugiej strony². Współcześnie coraz szerzej występują konflikty między wolnością sumienia i wyznania poszczególnych osób, jak również między jej realizacją a innymi wartościami konstytucyjnymi. Wiąże się to z coraz szerszym rodzajem różnych konkretnych zachowań objętych gwarancją poszanowania wolności sumienia, jak i poszerzaniem katalogu „wartości porządku konstytucyjnego”.

Za jedną z przyczyn opisanego na początku zjawiska uznać można różnice w historycznym rozwoju prawa wyznaniowego w poszczególnych państwach, jak również w odmienności ich struktury religijnej, co radykalnie zmienia postrzeganie niektórych zjawisk społecznych. Poza tym sfery życia religijnego, sumienia i światopoglądu budzą często głębokie emocje i uczucia, co nie tylko oddziałuje na pu-

---

¹ Artykuł jest zmodyfikowaną wersją referatu wygłoszonego na I Seminarium Młodych Badaczy Prawa Konstytucyjnego, które odbyło się w Mąchocicach Kapitulnych w dniach 11–12 marca 2010 r.

² Tytułem przykładu wskazać można na kolizję zakazu zobowiązania do ujawniania własnych przekonań religijnych z obowiązkami władzy publicznej tworzenia warunków sprzyjających kultuwowaniu wiary (m.in. organizowaniem nauki religii w szkołach), M. Safjan, *Prawo do prywatności i autonomia jednostki w orzecznictwie TK*, [w:] *Księga XX-lecia orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego*, pod red. M. Zubika, Warszawa 2006, s. 423–424.

blicystyczne ujęcie tej problematyki. Utrudnia czasem również naukowe analizy, które powinny być pisane *sine ira et studio*.

W Niemczech geneza konstytucyjnej gwarancji wolności sumienia i religii sięga późnego średniowiecza i sporu o prymat między cesarstwem a papieżem³. Dalsze stadia rozwojowe wyznacza reformacja (1517 r.) oraz wojny religijne i przyjęcie zasady *cuius regio, eius religio*. Stopniowo jednak zakres tolerancji religijnej ulegał zwiększeniu, co znalazło swój wyraz w gwarancjach zawartych w postanowieniach pokoju westfalskiego (1648 r.). Szczególną rolę, jeśli chodzi o tendencje rozwojowe, odegrała sytuacja w Prusach i wprowadzenie tam formalnie pełnej wolności sumienia i religii (1788 r.). Przypomnieć tu trzeba również, iż znaczny wpływ na kształtowanie się ideowo-filozoficznego podłoża współczesnego pojmowania wolności religijnej miały poglądy I. Kanta, a zwłaszcza podkreślenie jej związku z autonomią moralną jednostki, a przez to z godnością osoby ludzkiej⁴.

Nie wnikając w szczegóły, powiedzieć można, że typowe dla tradycji niemieckiej jest silne związanie państwa i kościoła (kościół). Wyrażało się przez długie lata w instytucji „elektorów duchownych”, którzy uczestniczyli w wyborze cesarza, jak również w podporządkowaniu kościołów protestanckich lokalnym władcom. Dopiero Konstytucja Weimarska z 1919 r. proklamowała powszechną wolność sumienia i religii i zniosła instytucję kościoła państwowego. Niezależnie od tego powiedzieć można, iż pewne relikty wspomnianych już silnych związków państwa i wspólnot religijnych wyrażają się w uznawaniu niektórych kościołów za „korporacje prawa publicznego” oraz w daleko idącej prawnej reglamentacji ich działania. Szczególnym tego wyrazem jest charakterystyczna dla Niemiec instytucja podatku kościelnego⁵.

Regulacja konstytucyjna problematyki wolności sumienia i religii ma w Ustawie Zasadniczej z Bonn (dalej: UZ) specyficzną postać z uwagi na jej „rozczłonkowanie”. Art. 4 UZ w sposób ogólny, ale równocześnie bardzo lakoniczny poręcza wolność wyznania, sumienia przekonań religijnych i światopoglądowych oraz zapewnia swobodne wykonywanie praktyk religijnych. Art. 7 UZ dotyczący zasad

³ Ch. Starck, *Die historischen Quellen der modernen Religionsfreiheit*, [w:] tenże, *Der demokratische Verfassungsstaat*, Tübingen 1995, s. 365 i n.

⁴ Bliżej zob. K. Pyclik, *Wolność sumienia i wyznania w RP. Założenia filozoficzno-prawne*, [w:] *Prawa i wolności obywatelskie w Konstytucji RP*, pod red. B. Banaszaka i A. Preisnera, Warszawa 2002, s. 444–446.

⁵ Właściwie tylko dla Niemiec charakterystyczne jest powiązanie podatku kościelnego z samą przynależnością do określonego związku wyznaniowego i jego pobór przez instytucje państwowe.

funkcjonowania szkolnictwa zapewnia osobom mającym uprawnienia do wychowywania dzieci możliwość decydowania o ich udziale w nauce religii, przy czym nauka religii w szkołach publicznych (z wyjątkiem szkół bezwyznaniowych) jest zwyczajnym przedmiotem nauczania. Z kolei art. 33 UZ podkreśla zasadę równości w korzystaniu z praw cywilnych i obywatelskich bez względu na wyznanie i zakaz dyskryminacji z tego powodu. Wreszcie problematyki stosunków państwa i kościołów (związków religijnych) dotyczą zachowane w mocy art. 136–139 i art. 141 Konstytucji Republiki Weimarskiej. Przepisy te potraktowane zostały jako integralna część UZ, co stanowiło kompromis pomiędzy różnymi stanowiskami członków Rady Parlamentarnej. Był to swego rodzaju podwójny kompromis, ponieważ w 1919 r. wskazane przepisy Konstytucji Weimarskiej uważane były również za wyraz wzajemnych ustępstw⁶. Wszystko to tworzy pewną mozaikę, która nie jest wolna od powtórzeń, a także elementów nie całkiem pasujących do siebie. Przyjęta metoda powoduje współcześnie zarzuty archaiczności regulacji konstytucyjnej z jednej strony, a z drugiej niepełności – braku odniesienia do niektórych problemów współczesności. Zauważyć można również daleko posunięty kazuistyczny charakter niektórych przyjętych z Konstytucji Weimarskiej sformułowań.

Nie ma tu miejsca na przedstawienie dominujących w nauce kierunków wykładni art. 4 UZ w związku z innymi jej przepisami dotyczącymi wolności sumienia i wyznania. Doktrynalna interpretacja postanowień niemieckiej UZ w kilku istotnych punktach różni się od rozważań prowadzonych w polskiej literaturze prawa wyznaniowego na tle Konstytucji RP⁷. Przede wszystkim w Niemczech nacisk kładzie się na wolność światopoglądową, odrębność wolności sumienia od wolności religii (przy swoistej nadrzędności tej pierwszej) oraz na wynikające z konstytucji prawo do odejścia z określonego związku wyznaniowego i zmiany religii. Poza tym w RFN silniej akcentuje się równouprawnienie związków wyznaniowych, jak również wprost mówi się o neutralności (a nie tylko bezstronności) państwa. Poniższe rozważania prezentować mają pewne wybrane założenia niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego (dalej: FTK), stanowiąc przyczynek do przedstawienia całości problematyki. Ponieważ była ona już przedmiotem opracowań w języku polskim, koncentrują się na pewnych najnowszych tendencjach⁸.

⁶ A. v. Campenhausen, t. 6 do art. 140 UZ, [w:] *Bonner Grundgesetz. Kommentar*, pod red. H. v. Mangoldta, F. Kleina i Ch. Starcka, t. III, München 2001, s. 2684.

⁷ Szerzej zob. E. Schwierskott, *Gwarancja wolności sumienia w systemach prawnych Polski i Niemiec*, „Przegląd Sejmowy” nr 6, 2003, s. 55 i n.

⁸ D. Hing, W. Hassemer, *Orzecznictwo sądów konstytucyjnych w dziedzinie wolności wyzna-*

Ogólnie rzecz ujmując, stwierdzić można, iż zagadnienia wolności sumienia i wyznania nie odgrywały przez długi czas pierwszoplanowej roli w orzecznictwie FTK. Powiedzieć można, iż „zręby” orzecznictwa Federalnego Trybunału Konstytucyjnego (dalej: FTK) w sprawach wolności sumienia i wyznania położone zostały stosunkowo późno, bo w wyroku wydanym w listopadzie 1960 r.⁹ Trybunał stwierdził wówczas, iż wolność sumienia i wyznania obejmuje wypowiedanie się w kwestii tego, czy i w co się wierzy lub nie wierzy, ale także przemilczenie tych zagadnień. Wolność ta obejmuje również „reklamowanie” własnej wiary i namawianie innych do zmiany ich religii. W tej konkretnej sprawie ustalono jednak, iż jeżeli ktoś obiecuje innemu środki odurzające w zamian za odejście od określonej religii, nie korzysta z wolności wyznania. FTK podkreślił przy tym, iż wolność wyznania to coś więcej niż tolerancja religijna, bo chodzi tu o możliwość kształtowania swojego życia zgodnie z własnymi przekonaniami, które mogą być religijne, ale także „areligijne” lub wręcz „antyreligijne”. Założenie to będzie już trwale towarzyszyć dalszemu orzecznictwu.

W wyroku z 1968 r. Trybunał uznał z kolei, iż zbiórka używanej odzieży prowadzona przez organizację o charakterze religijno-charytatywnym jest elementem wolności sumienia i wyznania. Art. 4 ust. 1 i 2 UZ poręcza bowiem nie tylko prawa kościołów oraz wspólnot religijnych i światopoglądowych, ale także organizacji, które nie zajmują się wszechstronnie, ale tylko w pewnym stopniu „życiem religijnym i światopoglądowym”. Co istotniejsze, FTK stwierdził wówczas, iż konstytucyjną ochroną objęte są również działania wspomagające aktywność charytatywną i to prowadzone podczas nabożeństw religijnych („z ambony”)¹⁰.

Bardzo ciekawa była rozpatrywana w 1971 r. sprawa skargi konstytucyjnej złożonej przez osobę skazaną za nieudzielenie pomocy człowiekowi znajdującemu się w niebezpieczeństwie utraty życia¹¹. Chodziło o męża, który z powodów religijnych nie wpływał na swoją żonę, aby ta poddała się transfuzji krwi. FTK uznał, że wolność wyznania „promieniuje” na interpretację przepisów prawa karnego i nakazuje również w tej dziedzinie respektowanie głębokich przekonań religijnych. Poważny konflikt sumienia z nakazem prawnym może być podstawą do stwierdze-

---

nia. Krajowy raport Niemiec na XI Konferencję Europejskich Sądów Konstytucyjnych, 17–21 maja [1999 r.] w Warszawie, mps powiel., Archiwum Trybunału Konstytucyjnego.

⁹ BVerfGE (Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts), t. 12, s. 1; odwołując się do orzecznictwa FTK w Niemczech przytacza się powszechnie skrót BVerfGE, numer tomu oficjalnego zbioru orzecznictwa oraz numer strony (bez innych danych), z tego względu taka konwencja przyjęta została także w niniejszym opracowaniu.

¹⁰ BVerfGE t. 24, s. 236.

¹¹ BVerfGE, t. 32, s. 98.

nia, że ukaranie jest w tej konkretnej sytuacji nieproporcjonalną reakcją nieuzasadnioną celami kary. FTK zastosował w tej sprawie swego rodzaju klauzulę sumienia. Istotne było również uznanie wolności wyznania za element „porządku wartości” przyjętego w UZ i jej bliskiego związku z godnością osoby ludzkiej¹².

Z kolei w wyroku z kwietnia 1972 r. Trybunał uznał za usprawiedliwioną odmowę złożenia religijnej przysięgi przez świadka składającego w sądzie zeznania¹³. Trzeba również tu wspomnieć o wyroku z 17 czerwca 1973 r., w którym Trybunał stwierdził, iż przeciwny religijnym i światopoglądowym przekonaniom określonej osoby przymus uczestniczenia w rozprawie na sali sądowej, w której powieszono krzyż, może (ale nie musi) stanowić naruszenie art. 4 UZ¹⁴. FTK wyraźnie podkreślił, iż obecność krzyży na salach sądowych nie stanowi okoliczności, która sama w sobie naruszałaby wolność sumienia i wyznania osób innej wiary niż chrześcijańska lub osób niewierzących, nie wymaga bowiem osobistej „identyfikacji” ani innych aktywnych działań, a przy tym jest akceptowane przez większość społeczeństwa. Kazus ten był w pewnym sensie analogiczny do sprawy krzyży w szkołach (zob. dalej), choć konkluzje rozważań FTK są w istotnym stopniu rozbieżne. Natomiast wyrok z 1979 r. w sprawie modlitwy w szkołach, oznaczał dopuszczalność wprowadzenia (poza lekcjami religii) modlitwy „ponadwyznaniowej”, jeśli tylko uczniowie lub ich rodzice mają zapewnioną „realną” możliwość odmowy udziału w niej¹⁵.

Wszystkie przytoczone wcześniej orzeczenia poszerzały zakres wolności sumienia i wyznania, szczególnie jej negatywnego aspektu. Wiązały się ze zmianami w przepisach rangi ustawowej oraz praktyki stosowania prawa. Podkreślenia wymaga, iż rozszerzająca interpretacja zakresu tego prawa podstawowego związana była z regulacją UZ, która nie przewiduje wyraźnie w tym zakresie dopuszczalności ustawowych ograniczeń oraz z przyjętego przez FTK szczególnie bliskiego związku z godnością człowieka.

Istotne – choć pośrednie – znaczenie dla dalszego orzecznictwa FTK miał wyrok z 1979 r. w sprawie prawa odmowy służby wojskowej¹⁶. Chodziło wówczas głównie o to, czy dla „zwolnienia się” z powinności odbycia zasadniczej służby wojskowej wystarczy zwykle zawiadomienie władz. Trybunał podkreślił wtedy, iż motywowane względami religijnymi usprawiedliwienie zwolnienia się od powinności obywatelskich musi mieć zobiektywizowany, a nie czysto subiektywny charakter.

¹² Ibidem, s. 108.

¹³ BVerfGE t. 33, s. 23.

¹⁴ BVerfGE t. 35, s. 336.

¹⁵ BVerfGE, t. 52, s. 223.

¹⁶ BVerfGE, t. 48, s. 127 i n.

Stosowanie klauzuli sumienia musi być poważne, a nie dowolne, zależne tylko od deklaracji zainteresowanego.

Niewątpliwie najbardziej znanym orzeczeniem FTK dotyczącym omawianej tu problematyki jest orzeczenie FTK z maja 1995 r. (określane potocznie jako *Kruzifix-Beschluss* – wyrok w sprawie krzyży w szkołach). Choć wydane zostało niemal 15 lat temu, jest nadal komentowane, a ostatnio nawet powrócono do jego analiz w związku z wyrokiem Europejskiego Trybunału Praw Człowieka w sprawie Lautsi przeciwko Włochom z 3 listopada 2009 r., którego rozstrzygnięcie i znaczna część jego motywów jest zbieżna ze stanowiskiem wyrażonym wcześniej przez FTK¹⁷. Zasadnicza teza zawarta w *Kruzifix-Beschluss* stwierdza, iż „zawieszenie krzyża lub krucyfiksu w salach lekcyjnych obowiązkowej szkoły państwowej, która nie jest szkołą wyznaniową, narusza art. 4 ust. 1 UZ”. Wyrok ten opiera się na dwóch powiązanych ze sobą „liniach argumentacyjnych”. Po pierwsze, FTK odwołał się do zasady neutralności światopoglądowej państwa, która wynika przede wszystkim z art. 137 ust. 1 obowiązujących nadal przepisów Konstytucji Republiki Weimarskiej¹⁸. Ta neutralność może polegać na samoograniczeniu się, na zapewnieniu pluralizmu, ale nie na pełnym, „sterylnym” rozdziale państwa oraz religii. Krzyż – a szczególnie krucyfiks – nie jest jednak tylko „ponadreligijnym” symbolem kulturowym, ale znakiem konkretnej religii, dlatego państwo, posługując się nim, zajmuje pewne „własne” stanowisko w kwestiach religijno-światopoglądowych, co jest sprzeczne z zasadą neutralności. Do drugie, FTK odwołał się do gwarancji wolności sumienia i wyznania, a zwłaszcza jej „negatywnego” aspektu. Jest ona naruszona, jeśli jednostka w sferze związanej z wykonywaniem obowiązków publicznych poddana jest oddziaływaniu jednej konkretnej religii, bez możliwości uwolnienia się spod tego wpływu. Trybunał dostrzegł konflikt między „negatywną” stroną wolności sumienia i religii jednych uczniów a tym, że umieszczenie krzyża w sali szkolnej może być realizacją „pozytywnej” strony tej wolności innych uczniów, ale stwierdził, iż rozwiązanie tej kolizji możliwe byłoby tylko na zasadzie „praktycznej konkordancji”. Nie jest to jednak w tej konkretnej sytuacji możliwe, bo umieszczenie krzyża właściwie pozbawia niektórych uczniów przysługującej im wolności sumienia i religii.

Wyrok FTK został skrytykowany przez większość doktryny. W praktyce realizując go, dokonano jednak „kosmetycznych” raczej zmian ustawodawczych.

¹⁷ Tekst wyroku w języku polskim zob. <http://www.rpo.gov.pl/pliki/12589712320.pdf> (11.03.2010).

¹⁸ Przepis ten brzmi: „Nie istnieje kościół państwowy”.

Polegały one na wprowadzeniu możliwości złożenia przez osobę zainteresowaną (nauczyciela, rodziców ucznia lub ucznia) sprzeciwu wobec umieszczonego w klasie krzyża, który to sprzeciw w szczególnie uzasadnionych, nietypowych pojedynczych sytuacjach prowadzić może do jego zdjęcia. Wprowadzono też skomplikowane postępowanie przed kierownictwem szkoły pozostające pod kontrolą sądów administracyjnych. Generalnie rzeczywistość pozostała bez istotnych zmian. Skarga na nowe uregulowanie FTK natomiast nie przyjmował do rozstrzygnięcia, uznając, iż „zasadniczy” problem konstytucyjny został już rozwiązany.

Z wolnością sumienia i religii związana była również sprawa „zarzynania zwierząt”. Chodziło o dopuszczalność zabijania z powodu norm religijnych zwierząt „ciepłokrwistych” bez podania im wcześniej środków odurzających. Należy tu podkreślić, iż w Niemczech ochrona zwierząt jest jednym z konstytucyjnych celów państwa (art. 20a UZ). Niemieckie ustawodawstwo ustanawia generalny zakaz „zarzynania” zwierząt bez wcześniejszego uczynienia ich „nieczułymi”. Problem, jaki stanął przed FTK, dotyczył wąskiego lub szerokiego rozumienia dopuszczalności odstępstw od wspomnianego zakazu z powodów religijnych. Trybunał stwierdził, iż rytualne zabijanie zwierząt w celu umożliwienia spożywania osobom wyznającym określoną religię mięsa zgodnie ze swoimi przekonaniem religijnymi należy widzieć w świetle gwarancji wynikającej z art. 4 ust. 1 konstytucji, a rzeźnikowi muzułmańskiemu może być wydane stosowne pozwolenie na ubój odstępujący od zasad ustawowych¹⁹.

Trybunał musiał w swoim nowszym orzecznictwie zmierzyć się także z trudnym problemem, jakim jest zakres i sposób prezentowania przez instytucje państwa informacji o charakterze i działalności związków wyznaniowych. Oczywiście chodzi tu o wiadomości krytyczne, wskazujące na niebezpieczeństwa związane z działalnością organizacji określaną potocznie jako „sekty” czy też organizacje „pseudoreligijne” lub „destrukcyjne”. W wyroku z czerwca 2002 r. FTK stwierdził, iż rząd i podległe mu instytucje są upoważnione do wypowiedzania się – także krytycznie – wobec opinii publicznej o celach określonych związków wyznaniowych, niemniej krytyka ta powinna być powściągliwa i unikać należy drastycznych sformułowań²⁰.

¹⁹ BVerfGE, t. 104, s. 337; wcześniej w jednym z wyroków z 1995 r. Federalny Trybunał Administracyjny stwierdził, iż nie są wystarczające indywidualne przekonania religijne rzeźnika, ale oficjalne normy obowiązujące w konkretnej wspólnocie wyznaniowej.

²⁰ BVerfGE t.105, s. 279; stanowisko FTK „potwierdził” Europejski Trybunał Praw Człowieka w wyroku z 6 listopada 2008 r. w sprawie *Leela Forderkreisa e.V. i inni prz. Niemcom*, choć wytknął, iż postępowanie było przewlekłe, istotnie trwało ono aż 11 lat.

Kolejne ważne orzeczenie FTK w sprawach wolności wyznania to wyrok z września 2003 r. (tzw. *Kopftuch-Urteil* – wyrok w sprawie noszenia tradycyjnej muzułmańskiej chustki przez nauczycielkę, a dokładniej kandydatkę na nauczycielkę)²¹. Trybunał stwierdził, iż odmowa zatrudnienia w charakterze nauczycielki jest ograniczeniem wolności sumienia i wyznania. Jednak podkreślił równocześnie, iż dopuszczalne są ograniczenia tej wolności, o ile wprowadzone są na podstawie uchwalonej przez parlament ustawy. Jedni potraktowali to stanowisko jako rozwinięcie założeń neutralności światopoglądowej szkoły, ale większość wspominała o próbie odłożenia w czasie ostatecznego rozstrzygnięcia problemu. W rzeczywistości w większości krajów federalnych przyjęto ustawy, które prowadzą do zakazu noszenia przez nauczycielki chusty muzułmańskiej w szkołach, choć nie mówi się tego wprost.

Kontrowersje wzbudza w Niemczech problem kryteriów uznawania określonego zrzeszenia za związek wyznaniowy lub organizację, której celem jest wspólna troska o światopogląd. Organizacje obu typów są w Niemczech równouprawnione. Zajmując się bliżej statusem Wspólnoty Świadków Jehowy, FTK przyjął, iż powołując się na wolność wyznania, związki religijne i światopoglądowe nie mogą zagrażać fundamentalnym zasadom konstytucyjnym (art. 79 ust. 3 UZ) oraz takim prawom osób trzecich, które znajdują się pod ochroną państwa, nie można natomiast od nich wymagać dalej idącej lojalności wobec państwa²².

Szeroko pojmowane elementy wolności sumienia i religii w postaci „samostanowienia” kościołów i związków zawodowych mogą pozostawać w kolizji z wolnością badań naukowych i nauczania, które w Niemczech jest prawem podstawowym gwarantowanym przez art. 5 ust. 3 UZ²³. W tym zakresie Trybunał uznał niedawno, iż wolność badań naukowych w zakresie teologii jest ograniczona przez prawa kościołów, których nauka jest przedmiotem badań, do zachowania tożsamości jednostek organizacyjnych szkół wyższych z nią związanych. Chodziło tu konkretnie o problem prowadzenia badań naukowych i wykładów z zakresu teologii chrześcijańskiej przez osobę, która zerwała z tą religią i pozostawała w konflikcie z jednym z „oficjalnych” kościołów chrześcijańskich.

---

²¹ Zob. bliżej: J. Harbich, *Spór o chustę islamską*, „Prawa Człowieka. Humanistyczne Zeszyty Naukowe” nr 10 (2006), s. 145 i nast.; A. Siewko-Frey, *Wolność religijna a status urzędnika państwowego w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego Republiki Federalnej Niemiec*, „Studia Prawnicze” nr 3, 2005, s. 57 i n.

²² BVerfGE, t. 102, s. 370.

²³ Wyrok z 28 października 2008 r., BVerfGE t. 122, s. 89.

Wreszcie na końcu należy tu przywołać niedawne orzeczenie z grudnia 2009 r. – wyrok w sprawie otwarcia sklepów w niedzielę²⁴. „Ochrona niedzieli” została w nim przez FTK potraktowana jako realizacja („konkretyzacja”) wolności sumienia i wyznania, choć oczywiście nie tylko. Należy tu przypomnieć, iż art. 139 nadal obowiązujących przepisów Konstytucji Weimarskiej mówi, iż „niedziela i uznane przez państwo dni świąteczne są ustawowo chronione jako dni wypoczynku od pracy i służące duchowemu doskonaleniu”. Problem interpretacji tego przepisu miał w pierwszej kolejności znaczenie procesowe, chodziło bowiem o dopuszczalność skarg konstytucyjnych złożonych „solidarnie” przez dwa największe kościoły. Odnośnie do meritum sprawy istotne było stwierdzenie przez FTK, iż zezwolenie na otwarcie placówek handlowych we wszystkie cztery niedziele adwentu (nawet od godz. 13-tej) jest naruszeniem UZ. Trybunał podkreślił, iż korzenie ochrony niedzieli związane są z religią chrześcijańską, ale ta podstawa jest współcześnie ściśle powiązana z celami świeckimi neutralnymi religijnie. Ogólnie komentowano to orzeczenie jako „zwycięstwo” prawa „do wypoczynku”, a częściowo także wolności sumienia i religii, z dążeniami do „ekonomizacji życia”²⁵.

Jak podkreśla się w literaturze niemieckiej, FTK konsekwentnie doprowadził do końca przejście od prawa wyznaniowego państwa chrześcijańskiego do prawa pluralistycznego rozumianego jako świeckie ramy działalności wszystkich związków wyznaniowych²⁶.

Polska regulacja konstytucyjna w zakresie wolności sumienia i religii zbliżona jest, jeśli chodzi o najważniejsze założenia, do regulacji niemieckiej, obie odpowiadają bowiem wspólnym tradycjom konstytucyjnym (standardom) państw Unii Europejskiej²⁷. Inne są jednak tradycje w tej materii, inna sytuacja faktyczna, gdy idzie o „strukturę religijną” społeczeństwa.

W Polsce spotkać można stanowisko, zgodnie z którym Trybunał Konstytucyjny interpretuje przepisy dotyczące wolności sumienia i religii w sposób specyficzny,

²⁴ http://www.bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/rs20091201_1bvr285707.html (11.03.2010).

²⁵ Ch. Starck, *Über die Sicherung des verfassungsrechtlichen Sonntagschutzes in der modernen Konsumwelt*, [w:] *Nach dem geltendem Verfassungsrecht*, pod red. G. Manssena, M. Jachman i Ch. Gröpla, Stuttgart 2009, s. 815.

²⁶ M. Heckel, *Religionsfreiheit und Staatskirchenrecht*, [w:] *Festschrift 50 Jahre Bundesverfassungsgericht*, pod red. P. Badury i H. Dreiera, t. II, Tübingen 2001, s. 382.

²⁷ Bliżej o sytuacji w Polsce zob. m. in. J. Szymanek, *Wolność sumienia i wyznania w Konstytucji RP*, „Przegląd Sejmowy” nr 2, 2006, s. 39 i n.

a konkretnie „miętki” w odniesieniu do sytuacji prawnej Kościoła katolickiego²⁸. Za ostatnie tego potwierdzenie uznaje się orzeczenie w sprawach ocen z religii²⁹. Patrząc z niemieckiej perspektywy stwierdzić można, iż w orzecznictwie FTK da się też wskazać orzeczenia świadczące o jego „bardziej pozytywnym” nastawieniu do religii chrześcijańskiej. Przytoczyć tu można ostatni ze wspomnianych wyroków, który w Polsce, gdzie placówki handlowe są generalnie otwarte we wszystkie niedziele, może wręcz zdziwić. Najważniejsze jednak jest to, iż mamy również rozstrzygnięcia przeciwstawne wobec tego dominującego wyznania, u nas natomiast tego rodzaju judykatów raczej brakuje.

Summary

The Freedom of Conscience and Religion in Light of the Rulings of the German Federal Constitutional Court – Selected Issues

This article is an attempt on synthetic analysis of selected issues concerning liberty of conscience and religion in Germany, specifically, problems resulting from the jurisdiction of Federal Constitutional Court of Germany. The introduction is dedicated to the short description of constitutional regulations of freedom of conscience and religion in Germany. What follows, are the most important principles adopted by the Court in the initial stage of its activity. The next part of the text presents recent trends in the jurisdiction. The article gives accounts of the Court's adjudications upon cases concerning wearing hijabs in public schools, offering an animal sacrifices, the way in which public institutions inform the society of religious unions' activities, the obligation imposed on churches to observe the constitutional laws and the protection of Sunday as a weekly day of rest. In conclusions some differences between standpoints of German and Polish Constitutional Courts were revealed.

---

²⁸ W. Sadurski, *Miętkość trybunalska*, „Gazeta Wyborcza” z 7.12.2009 r., zob. http://wyborcza.pl/1,75515,7335647,Mietkosc_trybunalska.html. (11.03.2010).

²⁹ OTK Z.U. 2009/11a.